

Gabriela Dziamska-Lenart
Uniwersytet Komisji Edukacji Narodowej
ORCID 0000-0002-6484-0557

Tradycyjne biblizmy i inne frazemy języka polskiego odnoszące się do kobiet¹

W języku polskim biblizmy stanowią grupę jednostek stosunkowo niewielką, ale niezmiernie ważną kulturowo. Tworzą ją wyrazy oraz grupy wyrazowe i frazy wywodzące się z tekstów Pisma Świętego bezpośrednio bądź nawiązujące do nich mniej lub bardziej pośrednio. Jako skrzydlate słowa należą do frazeologii, tworząc w jej zasobach grupę frazeologizmów imiennych, to jest takich, których źródło (autorstwo) jest znane lub można je wskazać. Dzięki pracom Wojciecha Chlebdy (2005; 2010a; 2010b) i Stanisława Koziary (2001; 2009) kwestia przynależności skrzydlatych słów do frazeologii nie budzi dziś wątpliwości, a ponieważ biblizmy jedno- i wielokomponentowe ze swej natury są jednostkami skrzydlatymi, włączamy je do zbioru cennych kulturowo jednostek od wieków wzbogacających zasób leksykalny polszczyzny. Celem niniejszej pracy jest wyodrębnienie w tym zasobie rodzimej i tematycznie powiązanej z problematyką kobietą frazeologii części korpusu, a także przyjrzenie się wybranym jednostkom nawiązującym do postaci biblijnych

¹ Artykuł powstał w ramach projektu dofinansowanego ze środków budżetu państwa, przyznanych przez Ministra Nauki w ramach Programu „Narodowy Program Rozwoju Humanistyki – Dziedzictwo narodowe” (Polska), nr NPRH/DN/SP/0141/2023/12, realizowanego w latach 2024-2029.

kobiet. Zdaniem W. Chlebdy skrzydlate słowa są organiczną częścią składową „naszego systemu językowego, więcej: naszego kodu językowo-kulturowego, [...] są węzłami sieci tworzącej naszą wspólnotowość mentalną i komunikacyjną” (Chlebda 2010b: 19). Z tego powodu warto spojrzeć na zebrany poniżej materiał językowy jako na swoiste zwierciadło odbijające zakodowany w leksyce i frazeologii wizerunek biblijnych kobiet, obraz przechowujący ślady dawnych przekonań, norm społecznych, religijnych i obyczajowych².

Podstawę materiałową podjętej pracy stanowią ekscerpty z dostępnych dotychczasowych opracowań leksykograficznych frazeologii biblijnej, słowników frazeologicznych i ogólnych języka polskiego, zbiorów przysłów, cytatów, skrzydlatych słów. Pełną listę źródeł zamieszczam w bibliografii. Spośród nich wymienić należy najważniejsze opracowania analizujące frazematykę pochodzenia biblijnego w języku polskim: Jana Godynia *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego* (MSBJP); Anny Marii Komornickiej *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych* (SZAB), dwie monografie Stanisława Koziary: *Frazeologia biblijna w języku polskim* (2001), *Tradycyjne biblizmy a nowe polskie przekłady Pisma Świętego* (2009); Heinricha Kraussa *Skrzydlate słowa biblijne* (KSSB); Wojciecha Chlebdy *Biblizmy w Podręcznym idiomatykonie polsko-rosyjskim* (2010); Nową księgę przysłów i wyrażeń przysłowiowych pod red. Juliana Krzyżanowskiego (NKPP); Henryka Markiewicza i Andrzeja Romanowskiego *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych* (MRSS)³.

Zgodnie z definicją wypracowaną przez Stanisława Koziarę i Magdalenę Pudę-Blokesz biblizmem w niniejszym opracowaniu nazywam jednostkę języka i tekstu o dającym się ustalić pochodzeniu od ksiąg biblijnych, która niezależnie od swej postaci formalnej (wyraz – grupa wyrazowa – zdanie – tekst) oraz statusu semantycznego jest kodowana w językowej pamięci danej wspólnoty narodowoetnicznej i odtwarzana w komunikacyjnym procesie użycia języka (Koziara, Puda-Blokesz 2023: 15).

W zbiorze frazemów o proveniencji biblijnej (obecnych w języku polskim i zanotowanych w opracowaniach leksykograficznych) tematycznie związanych z postaciami biblijnych kobiet można wyróżnić trzy następujące grupy: (1) frazemy zawierające w swoim składzie leksykalnym żeńską nazwę osobową, jej formę pochodną bądź utworzony od niej derywat; (2) frazemy zawierające w swym składzie rzeczownik apelatywny z pola leksykalnego KOBIEȒA (składającego się z żeńskich nazw pokrewieństwa i rzeczowników

² Zagadnienia te są przedmiotem uwagi w pracach Grażyny Habrajskiej (1994) i Ewy Jędrzejko (1994).

³ W wymienionych źródłach cytaty biblijne przytaczane są z różnych wydań (i tłumaczeń) Pisma Świętego. W MSBJP Godynia oraz w MRSS autorzy cytują Biblię w przekładzie ks. J. Wujka z 1599 roku. W niniejszym opracowaniu powołuję się na teksty Biblii Tysiąclecia i stosuję sigle według BT.

powiązanych relacjami semantycznymi synonimii, hiperonimii, hiponimii, kohiponimii itp.) lub jego formy pochodne; (3) inne frazemy związane semantycznie lub genetycznie z biblijnymi żeńskimi bohaterkami ksiąg *Starego i Nowego Testamentu*.

Pod względem formalnym w zebranym materiale można wyróżnić:

1. Biblizmy jednokomponentowe (nazwy własne i nazwy apelatywne odnoszące się do kobiet), np. *Ewa, Sara, Judyta, Marta, Maria, Maryja, Salome, jawnogrześnica, cudzołożnica, nierządnica, wszetecznicza, Samarytanka, oblubienica*.
2. Utrwalone biblizmy wielokomponentowe z żeńskimi antroponimami lub leksemami należącymi do pola leksykalnego KOBIEȚA (*żona, matka/mać, córka/córa, niewiasta, dziewczynka/dzieweczka, panna, przyjaciółka, wdowa, królowa*), np. wyrażenia: *cnotliwa Zuzanna, nieodrodna córka Ewy, synowie/córki Ewy, kobieta cudzołożna, pokutująca jawnogrześnica, uboga wdowa, niewiasta mężna (mulier fortis), panny mądre i panny głupie, żona Lota, królowa Saby, córki/córy jerozolimskie, córki/córy Syjonu/syjońskie, Rachel płacząca synów swoich; wielka nierządnica (babilońska/Babilonu)/wszetecznicza babilońska; wdowi grosz; herod-baba; zwroty: opuścić ojca i matkę, zaczynać od Adama i Ewy, być w stroju Ewy, pamiętać Adama i Ewę; frazy: Ewa dała, Adam wziął; Głową niewiasty jest mąż; Jezus pociesza płaczące niewiasty; Zła żona dobije i Samsona*.
3. Utrwalone biblizmy, które nie mają w swym składzie leksykalnym komponentu wskazującego na odniesienia do biblijnych kobiet (a mimo to wykazują z nimi jakiś związek, genetyczny lub semantyczny), np. *zakazany owoc, drzewo poznania dobra i zła; pierwsi rodzice, wąż kusiciel, listek figowy, być stworzonym na obraz i podobieństwo Boże; wybrać/obrać lepszą częstkę; zamienić się/obrócić się w słup soli; być w błogosławionym stanie; w boleściach rodzić, rzucić kamieniem na/w kogoś, być jednym ciałem // będą dwoje w jednym ciele; poznali, że byli nadzy/nagimi*.
4. Usamodzielnione frazy (skrzydlate słowa, cytaty) wywodzące się z tekstów biblijnych i pochodne od nich modlitwy. Mają one charakter formuł, przykazań, sentencji, pełnią funkcję różnorodnych pouczeń, napomnień, błogosławieństw. Wśród tych minitekstów wyróżnić można: formuły sprawcze, rytualno-obyczajowe, np.: *Co Bóg złączył, człowiek niech nie rozłącza/rozdziela (Mt 19,6; Mk 10,9; Łk 16,18.)*; *Dzieweczko, tobie mówię wstań! (BW Łk 8,54, w BT: Dziewczynko, wstań!)*; *Niewiasto, oto syn twój (J 19,26)*; *Idź, i nie grzesz więcej! (J 8,11)*; przykazania, formuły prawne, pouczenia, napomnienia, np.: *Czczij ojca twego i matkę swoją (Wj 20,12)*; *Nie pożądaj żony bliźniego swego/twego (Wj 20,17)*; *Kto by uderzył ojca swego albo matkę, winien być ukarany śmiercią (Wj 21,15)*; *Kto by złorzeczył ojcu albo matce winien być ukarany śmiercią (Wj 21,1)*; *Kto szanuje matkę, jakby skarby gromadził (Syr 3,4)*. *Wdowie i sierocie szkodzić nie będziecie*

(Wj 22,21); *Czyńcie sobie ziemię poddaną* (Rdz 1,28); *Płodźcie się i rozmnażajcie* (Rdz 1,28); *Kobiety mają na tych zgromadzeniach milczeć* // *Niewiasty niech milczą w Kościele* (1Kor 14,34); sentencje, maksymy, aforyzmy: *Niedobrze być człowiekowi samemu* (Rdz 2, 18); *Mężczyznę i niewiastę stworzył ich* (Rdz 1,27); *Opuści człowiek ojca swego i matkę i złączy się ze swą żoną, i będą oboje jednym ciałem* (Rdz 2, 24; Mt 19,5; Mk 10,6–8); *Dla Boga nie ma nic niemożliwego*. (Łk 1,37); *Kto z was jest bez grzechu, niech pierwszy rzuci kamień*. (J 8,7); *Kto miłuje ojca albo matkę więcej niż mnie, nie jest mnie godzien* (Mt 10, 37); *Kto by złorzeczył ojcu swemu albo matce śmiercią niechaj umrze* (Wj 21,17); *Lepiej żyć w małżeństwie niż płonąć* (1Kor 7,9); przysłowia: *Niedobra żona – cierniowa korona. Dobra żona – męża korona* (Prz 12,4); perykopy, dłuższe sekwencje tekstowe np. Magnificat: *Wielbi dusza moja Pana i raduje się duch mój w Bogu moim Zbawcy...* (Łk 1, 46–55); *Bądź pozdrowiona, łaski pełna, Pan z Tobą...* (Łk 1,28); Pozdrowienie anielskie: *Błogosławiona jesteś między niewiastami i błogosławiony owoc żywota Twojego* (Łk 1,42); *Oto ja służebnica Pańska, niech mi się stanie według twego słowa* (Łk 1,38).

Biblizmy jednokomponentowe

Zebrane w pierwszej grupie przykłady antroponimów biblijnych i innych biblizmów jednokomponentowych to imiona biblijnych kobiet i leksemy odnoszące się do ich pochodzenia lub ról społecznych, często wraz z ich pozytywną lub negatywną waloryzacją. Pius Czesław Bosak w swym słowniku-konkordancji zatytułowanym *Kobiety w Biblii* podaje, że spośród około 3150 osób występujących na kartach Pisma Świętego jedynie 194 to postacie rodzaju żeńskiego (Bosak 1995: 5). Bohaterki biblijne to często postaci bezimienne, określane jako czyjeś córki, żony lub matki. W rodowodzie Jezusa, liczącym 14 pokoleń, wspomniane są jedynie cztery kobiety: Tamar, Rachab, Rut i dawna żona Uriasza (Batszeba) (Mt 1,1–17).

Imiona biblijne, które funkcjonowały dawniej i współcześnie funkcjonują jako imiona nadawane dzieciom, nawet jeśli nie nabrały żadnych dodatkowych znaczeń, spełniają warunki bycia *biblizmem* sformułowane w przywołanej tu wcześniej definicji tego pojęcia. Zdaniem Renaty Przybylskiej, autorki szkicu o antroponimach biblijnych, „ich żywa obecność w polskiej kulturze imienniczej jest również jednym z ważnych świadectw recepcji Biblii” (Przybylska 2024: 166). Maria Malec na podstawie *Słownika imion współcześnie w Polsce używanych* Kazimierza Rymuta zauważa, że do najczęściej nadawanych żeńskich imion starotestamentowych należą dziś: *Ewa*, *Zuzanna*, *Anna*, rzadziej natomiast są nadawane: *Judyta*, *Sara*, *Estera* i *Rut*, natomiast spośród imion nowotestamentowych popularnych współcześnie

wymienia następujące: *Maria, Elżbieta, Joanna, Magdalena, Marta*. W tym zestawie żeńskich antroponomów nie dziwi największa popularność imion *Ewa* i *Maria*, wszak odnoszą się one do dwóch najbardziej znanych i powszechnie rozpoznawanych biblijnych kobiet.

Ewa to imię pierwszej kobiety, która wraz z Adamem została stworzona w szczególny sposób, *na obraz i podobieństwo Boga* (Rdz 1, 26–31). W drugim opisie stworzenia Ewa powstała z żebra Adama jako *pomoc odpowiednia dla mężczyzny* (Rdz 2,18–23). Ewa i Adam żyli w raju i chociaż byli nadzy, *nie odczuwali wobec siebie wstydu* (Rdz 2,25). Ewa uległa pokusie i skłoniła też Adama do grzechu. Skuszona przez szatana (pod postacią węża) namówiła Adama do spróbowania owocu (zwykle wyobrażanego jako jabłko) z zakazanego drzewa. Tym czynem pierwsi rodzice sprowadzili na ziemię śmierć i skazali się na wygnanie z raju. Na kartach Pisma Świętego imię *Ewa* pojawia się tylko pięć razy, po raz pierwszy w następującym kontekście: *Mężczyzna dał swej żonie imię Ewa, bo ona stała się matką wszystkich żyjących* (Rdz 3,20). W oryginale hebrajskim imię *Chawwah* objaśniane jest jako ‘żyjąca’, ‘matka żyjących’, ‘dająca życie’ (Bosak 1995: 71–75). Drugi raz imię Ewy pojawia się w scenie narodzin Kaina (Rdz 4,1). Księga Rodzaju utrwaliła też dwie wypowiedzi pierwszej kobiety: *Wąż mnie zwiódł i zjadłam* (Rdz 3,13) oraz *Otrzymałam mężczyznę od Pana* (po urodzeniu Kaina). O Ewie mówi też fragment starotestamentowej Księgi Tobiasza: *Tyś stworzył Adama i stworzyłeś dla niego pomocną ostoję – Ewę, jego żonę, i z obojga powstał rodzaj ludzki* (Tb 8,6). W Nowym Testamencie imię Ewy pojawia się dwa razy: *wąż uwiódł Ewę* (2 Kor 11,3); *Adam został pierwszy ukształtowany, potem – Ewa. I nie Adam został zwiedziony, lecz zwiedziona kobieta popadła w przestępstwo* (1 Tm 2,13). Na gruncie tych wypowiedzi (i opisu aktu stworzenia z drugiego rozdziału Księgi Rodzaju) kształtowały się przekonania o drugorzędnej roli kobiet i ich powołaniu do bycia pomocą mężczyzny, a także o winie pierwszej kobiety, polegającej na sprowadzeniu na ziemię wszelkiego zła.

Maryja nosi imię, które występuje w języku aramejskim (*Marjam*), hebrajskim (*Mirjam*), greckim. W etymologicznych objaśnieniach jej imienia wymieniane są takie elementy znaczeniowe: ‘gorycz’, ‘smutek’, ‘pani’, ‘napawająca radością’, ‘przyczyna naszej radości’, ‘ukochana przez Jahwe’ (Bosak 1995:132). Maryja, matka Jezusa, pochodziła z Nazaretu, była oblubienicą (zaślubioną) Józefa cieśli (Łk 1, 26–27), krewną Elżbiety, żony Zachariasza. Jako dziewica poczęła za sprawą Ducha Świętego (Mt 1, 18–23) i w Betlejem urodziła Jezusa. Przez anioła została nazwana *błogosławioną między niewiastami*. Jej imię zapisane jest na kartach Nowego Testamentu 19 razy (Bosak 1995: 132), głównie jako osoby uczestniczącej w wydarzeniach związanych z Jezusem. W egzegezie Kościoła katolickiego Maryja jest „nową Ewą”, Matką wszystkich wierzących. Do niej odnoszone są słowa z Księgi Rodzaju stanowiące zapowiedź pojawienia się niewiasty, która pokona szatana (Rdz 3,15–20).

Imiona bohaterskiej wojowniczkii Judyty, królowej Estery i Moabitki Rut niewątpliwie zawdzięczają swoje utrwalenie w języku i upowszechnienie dzięki nazwom starotestamentowych ksiąg: *Księga Judyty*, *Księga Estery* i *Księga Rut*. Imię Sary, żony Abrahama, wielokrotnie pojawia się na kartach *Księgi Rodzaju*. Jest ona uznawana za pramatkę wszystkich pokoleń izraelskich, kobietę, która mimo swej niepłodności dzięki interwencji Boga w podeszłym wieku urodziła Izaaka. Sara w chrześcijaństwie stanowi wzór żony, oddanej i posłusznej Bogu i mężowi. Imię to nosiła też żona Tobiasza, ich małżeństwo jest znakiem świętości związku małżeńskiego (Tb 10,12)⁴.

Imiona kobiet Nowego Testamentu występują we fragmentach Ewangelii mówiących o towarzyszących Jezusowi i Jego uczniom kobietach, które szły „za Jezusem z Galilei i usługiwały mu” (Mt 27, 55): *A było z nim Dwunastu oraz kilka kobiet, które uwolnił od złych duchów i od słabości: Maria zwana Magdaleną, którą opuściło siedem złych duchów, Joanna, żony Chuzy, zarządcy u Heroda; Zuzanna i wiele innych, które im usługiwały ze swego mienia* (Łk 8, 1-3). Również wyrażenie *Trzy Marie u grobu*, funkcjonujące jako nazwa motywu malarskiego, utrwala imię kobiet, które towarzyszyły Jezusowi na Golgocie, mówią o tym słowa: *Było tam również wiele niewiast, które przypatrywały się z daleka. [...] Między nimi były: Maria Magdalena, Maria, matka Jakuba i Józefa, oraz matka synów Zebedeusza* (Mt 27, 55-56).

Elżbieta, matka Jana Chrzciciela, żona kapłana Zachariasza, była krewną Maryi. Kiedy Elżbieta była w stanie błogosławionym, udała się do niej w odwiedziny Maryja. Podczas tego nawiedzenia Elżbieta i jej jeszcze nienarodzony syn zostali napełnieni Duchem Świętym (Łk 1, 40-45). Na ten fakt Elżbieta odpowiedziała słowami radości: *Błogosławiona jesteś między niewiastami i błogosławiony jest owoc Twojego łona* (Łk 1,42). Maryja odpowiedziała na pozdrowienie Elżbiety hymnem *Magnificat* (Łk 1,46-55).

Frazemy z komponentem antroponimicznym lub z leksem należącym do pola leksykalnego KOBIEȒA

W tej grupie frazemów, zawierających w swym składzie leksykalnym żeński antroponim lub leksem należący do pola leksykalnego KOBIEȒA⁵, dominują wyrażenia i zestawienia. Wśród wyrażeń większość przykładów stanowią współrzędne zestawienia dwu antroponimów biblijnych (lub antroponimu

⁴ Opracowania na temat roli społecznej i kulturowej roli kobiet Starego Testamentu zawierają prace Elżbiety Adamiak (2006, 2010), Anny Świderkówny (1994), Aristide Fumagalli (2003), T.J. Wray (2011), Piusa Czesława Bosaka OP (1995).

⁵ Pole leksykalne KOBIEȒA tworzą np. wyrazy: *matka, córka, baba, wdowa, stara panna, kobiecina, żona, mężatka, dama, kobietka, babka, dziewczyna, panna, kochanka, dziewczka/dziwka* i in. Na temat pola pojęciowego zob. Tokarski 1984. Zob. też Małocha-Krupa red. 2015.

i rzeczownika pospolitego), które nazywają pary męsko-damskie: *Adam i Ewa*, *Józef i Maryja*, *Abraham i Sara*, *Dawid i Batszeba*, *Samson i Dalila*, *Judyta i Holofernes*, *Józef i żona Putyfara*, *Chrystus i jawnogrzeźnica*, *Chrystus i Samarytanka*, *Zuzanna i starcy*. Obok nich znajdujemy też zestawienia imion dwóch kobiet: *Rut i Noemi*, *Marta i Maria*, oraz zestawienia rzeczowników apelatywnych: *wdowy i sieroty*, *panny mądre i panny głupie* (BW) // *panny roztropne i panny nierozsądne* (BT).

Zdaniem W. Chlebdy do zasobu biblizmów należy włączyć nazwy kanonicznych motywów biblijnych i odpowiadających im tytułów dzieł sztuki (np. *Kuszenie Ewy*, *Wygnanie Adama i Ewy z raju*, *Zwiastowanie Maryi*, *Pokutująca Magdalena*, *Trzy Marie u grobu*), gdyż te złożone nazwy własne są utrwalonymi i odtwarzalnymi formami językowymi, używanymi w aktach komunikacji dla zwerbalizowania określonej wiązki sensów, podobnie jak idiomy, przysłowia, formuły etykietalne, terminy złożone różnych specjalistycznych dziedzin. Biblizmami są również nazwy (czyli tytuły) ksiąg biblijnych i wybranych przypowieści, np. *Księga Rut*, *Księga Estery*, *Księga Judyty*, *Poemat o dzielnej niewieście* (w *Księdze Przysłów*), *Opowiadanie o Zuzannie* (w *Księdze Daniela*), ewangeliczna *Przypowieść o ubogiej wdowie*, a także nazwy stacji Drogi Krzyżowej, np. *Weronika ociera twarz Jezusowi*, *Jezus pociesza płaczące niewiasty*, *Jezus spotyka matkę swoją*. Niektóre, zwłaszcza starotestamentowe motywy biblijne cieszyły się dużą popularnością w malarstwie europejskim XVI–XVIII wieku. Do najbardziej znanych dzieł malarskich⁶ z biblijnymi postaciami kobiet należą: *Betsabe w kąpieli* (Hans Memling); *Judyta zabijająca Holofernesa* // *Judyta obcina głowę Holofernesowi* (Artemizja Gentileschi; Caravaggio); *Pokutująca Magdalena* (Georges de La Tour). Tytuł *Zuzanna i starcy* noszą dzieła Rubensa, Rembrandta, Tintoretta, Tycjana, Guido Renniego, van Dycka, Piazzetty, Flincka, Gentileschi, Lorenza Lotta, Albrechta Altdorfera. W dorobku malarskim holenderskiego malarza baroku, Goverta Flincka, znajdujemy obrazy z następującymi motywami biblijnymi: *Wygnanie Hagar*, *Batszeba z listem Dawida*, *Batszeba prosi Dawida o koronę dla Salomona*. Biblijne motywy pojawiają się także w tytułach dzieł muzycznych, np. operetka Jeana Gilberta z 1910 roku nosi tytuł *Cnotliwa Zuzanna*, wielokrotnie była wystawiana na scenach polskich⁷.

Frazemy bez komponentów odnoszących się do kobiet

W trzeciej grupie utrwalonych biblizmów, które nie mają w swym składzie leksykalnym komponentu wskazującego na odniesienia do biblijnych kobiet,

⁶ Informacje o tytułach i autorach dzieł malarskich podaję na podstawie Wikipedii (dostęp 30.03.2025).

⁷ Informacja z Wikipedii (dostęp 30.03.2025).

występują jednostki biblijne o charakterze cytatów (konstrukcje te dokładnie odwzorowują swój pierwowzór z tekstu Pisma Świętego), a także jednostki mające postać parafraz (Koziara 2001: 31). Cytatami są na przykład zwroty *zamienić/obrócić się w słup soli* oraz *wybrać/obrać lepszą/najlepszą częśćkę* (Koziara 2001: 209 i 213). Jednostki te są obecne we współczesnej polszczyźnie zarówno literackiej, jak i potocznej, mają ugruntowane znaczenie przenośne oraz są notowane w słownikach ogólnych i frazeologicznych języka polskiego, często jednak bez informacji o ich biblijnej proveniencji. Chcąc objaśnić ich pochodzenie, musimy odwołać się do opisanych na kartach ksiąg biblijnych wydarzeń z udziałem postaci kobiecych, a mianowicie w przypadku pierwszego zwrotu – żony Lota, a w przypadku drugiego – Marii i Marty, sióstr Łazarza z Betanii.

Tragiczny los żony Lota, zamienionej w słup soli, opisany jest w *Księdze Rodzaju*, wiąże się z historią kary zesłanej na mieszkańców Sodomy i Gomory. Lot ze swoją żoną i córkami mógł opuścić Sodomę pod warunkiem dotrzymania obietnicy nieoglądania się za siebie. Żona Lota, złamawszy ten zakaz, zamieniona została w słup soli (Rdz 19, 1–29). Motyw żony Lota – kobiety znieruchomiałej z przerażenia – pojawia się w wielu utworach literackich, także w funkcji tytułów wierszy Beaty Obertyńskiej, Wisławy Szymborskiej, Joanny Kulmowej⁸.

Zwrot *obrać/wybrać lepszą częśćkę* nawiązuje do sceny opisującej wizytę Jezusa w domu zaprzyjaźnionego z nim Łazarza i jego sióstr Marty i Marii. Rolę gospodyni domu, dbającej o jak najlepsze przyjęcie gościa, pełniła Marta, natomiast Maria siedziała wsłuchana w słowa Jezusa. Kiedy Marta próbowała się poskarżyć na brak pomocy ze strony siostry, Jezus Jej odpowiedział: *Marto, Marto, troszczysz się i niepokoisz o wiele, a potrzeba tylko jednego. Maria obrała najlepszą częśćkę, której nie będzie pozbawiona* (Łk 10, 41–42).

Jednostki o charakterze parafraz to konstrukcje pochodne semantycznie w stosunku do swoich wzorców biblijnych, różniące się na płaszczyźnie wyrażenia doбором poszczególnych ich komponentów, np. *kość z kości moich i ciało z mego ciała* (Rdz 2,23) motywuje obecne w polszczyźnie wyrażenie *krew z krwi i kość z kości (czyjej)*. Według MRSS wyrażenie *słaba płeć* powstało na bazie cytatu: *Oddajcie cześć istocie niewieściej jako słabszej* z I Listu św. Pawła do Tymoteusza (1Tm 4,7). Jan Godyń w MSBJP wyrażenie *gładkie słówka* wywodzi z fragmentu *Księgi Przysłów*: *Abyś był wyrwany od cudzej niewiasty i od obcej, która gładzi mowy swoje* (BW Prz 2,16). Fragment *Księgi Przysłów*: *Niewiasta pilna jest koroną mężowi swemu* (Prz 12,4) stał się podstawą przysłowia: *Dobra żona – męża korona*.

⁸ Zob. Jaskółowa 2006, Kołakowski 1964.

Inne mechanizmy powstawania frazeologizmów biblijnych

Na podstawie kryterium semantycznego w obrębie utrwalonych frazeologizmów pochodzenia biblijnego dają się wyodrębnić jednostki powstałe w drodze syntezy, aluzji bądź trawestacji (Koziała 2001: 31). Przykładem wyrażen powstałych w rezultacie syntezy, czyli treściowego uogólnienia lub streszczenia określonych scen biblijnych są np. *cnotliwa Zuzanna*, uogólnienie szerszego opisu postaci niewinnej żony Joakima, która została fałszywie oskarżona o cudzołóstwo przez lubieżnych starców i cudownie uratowana (dzięki ufności w sprawiedliwość Bożą) po interwencji młodego proroka Daniela, który zdołał udowodnić kłamstwo oskarżycieli (Dn 13, 1–64). Wyrażenie *wdowi grosz* zawiera uogólnienie przypowieści ewangelicznej o ubogiej wdowie, która, chociaż wrzuciła do skarbonki w świątyni tylko dwa drobne pieniążki, ofiarowała najwięcej, bo dała wszystko, co miała. Jej postawa stała się symbolem bezinteresownej dobroczynności (Mk 12, 41–44, Łk 21, 1–4). Podobnie syntezami są nazwy wydarzeń biblijnych np. *kuszenie Ewy*, *wygnanie Adama i Ewy z raju*, *Hagar na puszcy* – wyrażenie odnoszące się do niewolnicy Hagar wypędzonej przez Sarę z domu Abrahama (Rdz 21, 14).

Aluzjami z kolei są związki wyrazowe, utworzone na gruncie języka polskiego, które nawiązują do wybranych postaci lub zdarzeń biblijnych. Aluzje do zdarzeń mających miejsce w ogrodzie Eden zawierają frazeologizmy: *chuda/zła jak sucha Jewa* ‘o kobiecie chudej, kościstej’; *wesołe córki Ewy* ‘dziewczęta lekkich obyczajów’; *(być) w stroju Ewy* ‘bez ubrania, nago’; *ktos prawi o tem o i owem* – o Adamie i Ewie, i o jabłku i o drzewie ‘ktos mówi o wszystkim, ale bez sensu’; *bonuje sobie jak Ewa w raju* ‘pozwala sobie, żyje rozkosznie’ oraz liczne przysłowia: *Naści, Ewo, jabłko, skosztuj jak ci pójdzie gładko*; *Adam zmawia na Ewę, na Adama Ewa – a oboje jedli z drzewa*; *Cóż by Adam poradził, gdyby Bóg Ewy w raju nie posadził*; *Ewa zgrzeszyła, Adama skusiła*; *Gdyby nie była Ewa kusiła, nie byłby Adam zgrzeszył*; *I pani Ewa nie była ciekawsza/ciekawa jak pierwsza Ewa*.

Trawestacje to konstrukcje będące rezultatem przekształceń semantycznych odpowiednich fragmentów tekstu kanonicznego, które zazwyczaj wnoszą odmienne wartości stylistyczne i konotacyjne niż ich biblijny pierwotny wzór. Często mają one charakter żartobliwy. A oto przykłady: *córka marnotrawna*, *błogosławiony między niewiastami* ‘o mężczyźnie w gronie kobiet’; *Nie pożądam żony bliźniego twego nadaremno*; *Gospodyni Marta niewiele warta*. Wyrażenie *kwiatek dla Ewy* ‘zwyczaj obdarowywania kobiet kwiatami z okazji Dnia Kobiet’ dowodzi, że i we współczesnej polszczyźnie powstają nowe związki wyrazowe z biblijnym odniesieniem. W przypadku przekształceń powstałych na drodze aluzji lub trawestacji w naturalny sposób dochodzi do rozluźnienia związku formalnego i semantycznego danego frazeologizmu

z tekstem biblijnym. Świadczą o tym przykłady: *krewny po Adamie i Ewie* 'o kimś nienależącym do rodziny'; *od Adama i Ewy zaczynać* 'wywodzić coś niepotrzebnie od początku'; *pamiętać Adama i Ewę* 'być bardzo starym'; *kiedy się Adam do Ewy zalecał* 'dawno temu'. Na gruncie folkloru, również w tekstach stylu artystycznego oraz w różnorodnych pragmatycznie testach potocznych znajdujemy jeszcze dalej idące przekształcenia motywów biblijnych.

Antroponimy biblijne są również komponentami przysłów kalendarzowych, dotyczących prognozowania pogody np. *Słota w dzień Adama i Ewy – strzeż od zimna chlewy, a jak mróz i pięknie – zima wcześniej pęknie*; *Adam i Ewa pokazują, jaki styczeń i luty po nich następują*; *Koło świętej Ewy noś/obuj długie cholewy*.

Skrzydlate słowa i miniteksty związane z postaciami biblijnych kobiet

Czwartą grupę frazemów biblijnych tworzą skrzydlate słowa i miniteksty, będące cytatami wypowiedzi biblijnych bohaterów. W grupie tej znajdujemy głównie słowa kobiet lub adresowane do nich wypowiedzi innych postaci. Zdaniem S. Koziary tradycyjny korpus biblizmów powinien być wzbogacony o równoprawne jednostki hasłowe o typie fraz przysłowiowych, formuł, a także niektóre silnie utrwalone perykopy biblijne (Koziara 2009: 207–342).

Księgi Starego Testamentu, powszechnie mniej znane i rzadko cytowane w kazaniach, dostarczają niewiele przykładów utrwalonych skrzydlatych słów, w przeciwieństwie do tekstów Ewangelii, które wierni uczestniczący regularnie we mszy świętej znają niemal na pamięć. Nieliczne przykłady utrwalonych cytatów pochodzą z *Pieśni nad Pieśniami*: *Piękna jesteś, przyjaciółko moja (i nie ma w tobie żadnej skazy)* (PnP 1,15); *chora jestem z miłości* (PnP 5,8); *Czarna jestem, ale piękna* (PnP 1,4); *Głos miłego mego! Oto ten idzie, skacząc po górach, przeskakując pagórki* (PnP 2,8); *Oblubienica ogród zamknięty, źródło zapieczętowane* (PnP 4,12). Piękne słowa Moabitki Rut do teściowej Noemi często są współcześnie przywoływane jako motto na zaproszeniach ślubnych: *Gdzie ty pójdziesz, tam ja pójdę, gdzie ty zamieszkas, tam ja zamieszkam, twój naród będzie moim narodem, a twój Bóg będzie moim Bogiem [...] niech mi Pan to uczyni i tamto dorzuci, jeśli coś innego niż śmierć oddzieli mnie od ciebie!* (Rt 1, 16–17).

Spośród najlepiej znanych nowotestamentowych wypowiedzi adresowanych do kobiet wymienić trzeba słowa Jezusa kierowane do kobiet, które spotykał na swej drodze, np. do nawróconej grzesznicy: *Twoja wiara cię ocaliła, idź w pokój!* (Łk 7,50) oraz *Odpuszczone są jej liczne grzechy, ponieważ bardzo umiłowała* (Łk 7, 47); słowa Jezusa wypowiedziane do kobiety cierpiącej na krwotok: *Ufaj córko, twoja wiara cię ocaliła.* (Mt 9, 22); *Córko, twoja wiara cię ocaliła, idź w pokój!* (Łk 8, 48); do kobiety kananejskiej: *O niewiasto, wielka*

jest twoja wiara; niech ci się stanie jak chcesz (Mt 15,28); o córce Jaira: dziewczynka nie umarła, tylko śpi (Mt 9,24). Często przywoływane w opisie drogi krzyżowej Jezusa są słowa: *Córki Jerozolimskie! Nie płaczcie nade Mną, płaczcie raczej nad sobą i nad waszymi dziećmi* (Łk 23, 28–29), a w opisie spotkania Zmartwychwstałego z Marią Magdaleną: *Nie zatrzymuj mnie* (J 20,17). Motyw *Noli me tangere* (*Nie dotykaj mnie*) to również tytuł znanych dzieł malarskich Fra Angelico, Correggia, Tycjana, Angelo Bronzino.

Oprócz przytoczonych już wcześniej wypowiedzi Maryi skierowanych do anioła podczas Zwiastowania oraz słów pozdrowienia wypowiedzianych u Świętej Elżbiety (w hymnie *Magnificat*) utrwalił się dialog między Matką i Synem na weselu w Kanie Galilejskiej. Na słowa Maryi: *Nie mają już wina* Jezus odrzekł: *Czyż to moja lub twoja sprawa niewiasto? Jeszcze nie nadeszła godzina moja* (J 2,3–4). Wówczas Maryja zwróciła się do sług z poleceniem: *Zróbcie wszystko, cokolwiek wam powie* (J 2,5).

Głównym celem podjętej pracy było zgromadzenie bogatego pod względem ilościowym i zróżnicowanego pod względem jakościowym zbioru jednostek powiązanych genetycznie i tematycznie. W początkowej fazie poszukiwań „kobiecych” biblizmów towarzyszyło nam przeświadczenie, że zbiór ten w polszczyźnie nie jest liczny. Pogląd ten dość szybko został zweryfikowany, gdyż kolejne źródła leksykograficzne poddawane ekscerpacji uzupełniały się i wzbogacały listę o nowe jednostki. Przedstawiona tu część zgromadzonego materiału i zaproponowany sposób jego klasyfikowania ma charakter wstępnego opisu. W toku prac okazywało się, że zdolność rozpoznawania biblijnych frazeologizmów (zwłaszcza mniej rozpowszechnionych) zależy od stopnia znajomości (w wymiarze indywidualnym i społecznym) poszczególnych części Biblii. Spotkanie z mało znanymi kobiecymi postaciami Starego Testamentu stanowi kulturowe wyzwanie dla współczesnych czytelników. Z kolei próby opisu genezy i znaczenia poszczególnych jednostek biblijnych uświadamiały, jak głęboko wrosły w nasz język biblijne wyrażenia, zwroty i frazy, bez użycia których często nie sposób opowiedzieć historii biblijnych bohaterów. Podobnie jak w powszechnej świadomości użytkowników polszczyzny niska jest świadomość biblijnej genezy używanych na co dzień utrwalonych konstrukcji językowych, tak samo często nie zdajemy sobie sprawy, jak wiele stereotypowych sądów, powszechnie wyrażanych przekonań o naturze człowieka i jego powołaniu (zakodowanych w utrwalonym językowo-kulturowym zbiorze obrazów, metafor i symboli) ma swoją genezę w *Księdze Rodzaju*, w opisie stworzenia człowieka. Interpretacja tych obrazów, metafor i symboli ma wpływ na zrozumienie i przyjęcie lub odrzucenie biblijnej nauki o powołaniu, naturze i godności kobiety.

Rozwiązanie skrótów

Sigla biblijne według Biblii Tysiąclecia

- BT- *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu* w przekładzie z języków oryginalnych, opracował zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, wyd. 3., poprawione, Poznań-Warszawa 1980 [tzw. Biblia Tysiąclecia].
- BW - *Biblia* w przekładzie ks. J. Wujka z 1599 r., transkrypcja i wstępy ks. Janusz Frankowski, Warszawa 1999.
- C-PSSS - Orłós T.Z., Hornik J., 1996, *Czesko-polski słownik skrzydlatych słów*, Kraków.
- KSSB - Krauss H., 2001., *Skrzydlate słowa biblijne. Słownik zwrotów biblijnych*, przeł. i oprac. P. Pachciarek, Warszawa.
- MRSS - Markiewicz H., Romanowski A., *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych*, Kraków 1990, wyd. nowe 2005.
- MSBJP - Godyń J., *Od Adama i Ewy zaczynać. Mały słownik biblizmów języka polskiego*, wyd. 2., poprawione, uzupełnione i rozszerzone, Kraków-Warszawa 2006.
- NKPP - *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, w oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny pod kierunkiem J. Krzyżanowskiego, t. 1-4, Warszawa 1969-1978.
- N-PSFB - Walter H., Komorowska E., Krzanowska A. i zespół, 2010, *Deutsch-polnisches Wörterbuch biblischer Phraseologismen mit historisch-etymologischen Kommentaren. Niemiecko-polski słownik frazeologii biblijnej z komentarzem historyczno-etymologicznym*, Szczecin-Greifswald.
- PIP-R - Chlebda W. (red.), 2010, *Podręczny idiomatykon polsko-rosyjski*, z. 5. Opole.
- SFS - Skorupka S., *Słownik frazeologiczny języka polskiego*, t.1-2. Warszawa 1967-1968.
- SFWP - Bąba S., Liberek J., *Słownik frazeologiczny współczesnej polszczyzny*, Warszawa 2001.
- SJPD - *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 1-11, Warszawa 1958-1969.
- SZAB - Komornicka A.M., *Słownik zwrotów i aluzji biblijnych*, Łódź 1994.
- USJP - *Uniwersalny słownik języka polskiego*, red. S. Dubisz, t. I-IV, Warszawa 2006.
- WSFJP - Müldner-Nieckowski P., *Wielki słownik frazeologiczny języka polskiego*, Warszawa 2003.
- WSFzP - *Wielki słownik frazeologiczny PWN z przysłowiami*, oprac. A. Kłosińska, E. Sobol, A. Stankiewicz, Warszawa 2005.

Bibliografia

- Adamiak E., 2006, *Kobiety w Biblii. Stary Testament*, Kraków.
- Adamiak E., 2010, *Kobiety w Biblii. Nowy Testament*, Warszawa.
- Bieńkowska D., 2002, *Polski styl biblijny*, Łódź.
- Bosak P.Cz. OP, 1995, *Kobiety w Biblii. Słownik - konkordancja*, Poznań.
- Chlebda W., 2005, *Szkice o skrzydlatych słowach. Interpretacje lingwistyczne*, Opole.
- Chlebda W., 2010a, *Europeizmy frazeologiczne (1) Biblizmy*, [w:] *Podręczny idiomatykon polsko-rosyjski*, z. 5, red. W. Chlebda, s. 19-59.

- Chlebda W., 2010b, *Skrzydlate słowa a frazeologia*, [w:] *Perspektywy współczesnej frazeologii polskiej. Teoria. Zagadnienia ogólne*, red. S. Bąba, K. Skibski, M. Szczyszek. Poznań, s. 9–20.
- Fros H. SJ, Sowa F., 1997–2007, *Słownik imion i świętych*, t. 1–6. Kraków
- Fumagalli A., 2003, *Historie miłosne w Biblii*, przeł. A. Mrozek, Kraków 2003.
- Habrajska G., 1994, *Obraz kobiety w Biblii*, [w:] *Język a kultura*, t. 9: *Płeć w języku i kulturze*, red. J. Anusiewicz, K. Handke, Wrocław, s. 45–75.
- Jan Paweł II, 1982, *Mężczyzną i niewiastą stworzył ich. O Jana Pawła II teologii ciała*, red. T. Styczeń, Lublin.
- Jaskółowa E., 2006, *Kto to był? Żona Lota w poezji polskiej XX wieku*, Katowice.
- Jędrzejko E., 1994, *Kobieta w przysłowia, aforyzmach i anegdotach polskich. Konotacje i stereotypy*, [w:] *Język a kultura*, t. 9: *Płeć w języku i kulturze*, red. J. Anusiewicz, K. Handke, Wrocław 1994, s. 159–172.
- Kołakowski L., 1964, *Klucz niebieski albo opowieści budujące z historii świętej zebrane ku pouczeniu i przestrodze*, Warszawa.
- Kopaliński W., 1985, *Słownik mitów i tradycji kultury*, Warszawa.
- Koziara S., 2001, *Frazeologia biblijna w języku polskim*, Kraków.
- Koziara S., 2009, *Tradycyjne biblizmy a nowe polskie przekłady Pisma Świętego*, Kraków.
- Koziara S., Puda-Blokesz M., 2023, *Wokół zagadnień statusu i wyznaczników polszczyzny biblijnej. Nowsze perspektywy badawcze*, [w:] „Clavibus Unitis” XII(2), s. 9–17.
- Malec M., 2001, *Imię w polskiej antroponimii i kulturze*, Kraków.
- Małocha-Krupa A., red., 2015, *Słownik nazw żeńskich polszczyzny*, Wrocław.
- Popławski E., 2014, *Frazemy z biblijnymi nazwami osobowymi w gwarach polskich*, Kraków.
- Przybylska R., 2024, *Antroponimy w polskim słowniku biblizmów*, [w:] „Clavibus Unitis” XIII(2), s. 165–172.
- Słownik imion współcześnie w Polsce używanych*, 1995, Kraków.
- Świderkówna A., 1994, *Rozmowy o Biblii*, Warszawa.
- Świerczyńska D., 2009, *Przysłowia są na wszystko*, Warszawa.
- Tokarski R., 1984, *Struktura pola znaczeniowego. Studium językoznawcze*, Lublin.
- Wray T.J., 2011, *Kobiety Starego Testamentu*, przeł. K. Pachocki, Poznań.
- Zarębski R., 2005, *Słownik nazw osobowych w polskich przekładach Nowego Testamentu*, Łódź.

Streszczenie

Artykuł podejmuje zagadnienia związane z opisem biblijnego dziedzictwa języka polskiego. Autorka uwzględnia stan badań nad biblizmami zarejestrowanymi w słownikach języka polskiego, zbiorach przysłów i skrzydlatych słów. Na tej podstawie wyodrębnia kilka grup jednostek tematycznie powiązanych z obecnością kobiet w Biblii. W artykule prezentuje różnorodne pod względem formalnym, genetycznym, semantycznym i stylistycznym jednostki językowe. Omawia: (1) imiona biblijnych kobiet, które do dziś używane są w języku polskim; (2) frazemy nazywające biblijne

kobiety, które uzyskały znaczenia metaforyczne; (3) frazemy, których prototypy językowe zakorzenione są w tekstach biblijnych, mówiących o wydarzeniach z udziałem kobiet, (4) miniteksty odwołujące się do ustno-retorycznej tradycji biblijnej (przysłowia, maksymy, przykazania, formuły prawne).

Traditional biblicisms and other Polish phrases referring to women

Abstract

The article addresses issues related to the description of the biblical heritage of the Polish language. The author takes into account the current state of research on biblicisms as recorded in Polish language dictionaries, collections of proverbs. Based on this material, several groups of expressions thematically related to the presence of women in the Bible are identified. The article presents linguistic units that vary in terms of form, origin, semantics, and stylistics. It discusses: (1) biblical women's names that are still used in contemporary Polish; (2) phrases naming biblical women that have acquired metaphorical meanings; (3) expressions whose linguistic prototypes are rooted in biblical texts describing events involving women; (4) short texts referring to the oral-rhetorical biblical tradition (proverbs, maxims, commandments, legal formulas).

Słowa kluczowe: frazemy języka polskiego, leksykografia, frazeologia, biblizm

Keywords: Polish phrases, lexicography, phraseology, biblicism